

Ո՞վ է ՍԱՆԱՀՆԻ ՏԱՊԱՆԱԳՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՐՋԻԿԸ

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

Սանահին գյուղի արևելյան ծայրին, հուշարձանախմբից ոչ հեռու, «Թե-
փակեր» կոչվող հնագույն (1011 թ.) խաչարձանի մոտ ընկած է մի անդարդ
տապանաքար, որի վրա, ըստ պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի միակ վերծանության,
փորագրված է՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՈՐ է ՓԱՐՋԻԿ հիշատակագիրը: Վերծանողը բա-
ցատրություն չի տալիս թաղվածի անձի կամ տապանագրի մասին, միայն
նրա ժամանակը համարում է XII—XIII դդ. և, անձնանունների ցանկում
Փարջիկ-ը գլխագրով գնելով, հավանաբար, այն գիտում է իբրև հանգուցյալ
Սարգսի աղգանուն կամ մականուն¹:

Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Սանահինի սույն տապանաքարի
տակ հանդուղ Սարգիս Փարջիկը մի սովորական, պատմությանն անհայտ
մահկանացու չէ, այլ միջնադարյան Հայաստանի ականավոր արվեստավոր-
ներից մեկը:

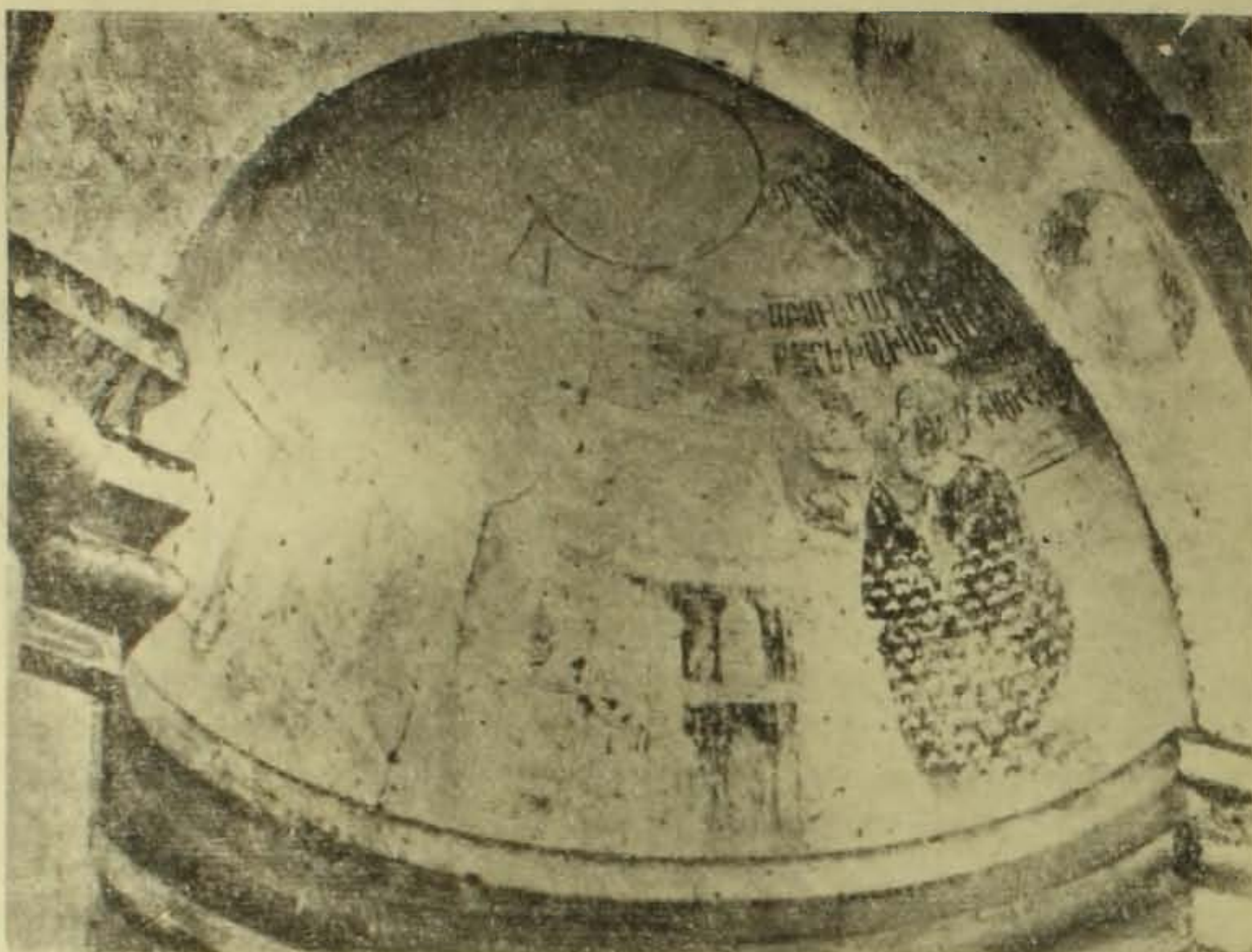
Բանասիրությանը վաղուց հայտնի էր, որ Անիում Աբղարիբ Պահլավու-
նու 1036 թ. կառուցած Ս. Փրկիչ եկեղեցու ներսի բազմագույն որմնանկար-
ների հեղինակը Սարգիս Փառչիկ որմնանկարիչն է, որը տաճարի հյուսիսային
գմբեթարդներից մեկի վրա պատկերված Մատթէոս ավետարանիչի դիմաց
նկարել է իրեն՝ ծնկաչոք վիճակում, հայացքը ուղղած ավետարանիչին, նրա-
նից բարեխոսություն հայցելիս (նկ. 1): Փրկչի հուշարձանի որմնանկարների
հպանցիկ նկարագրությունը, հատկապես Սարգիս Փառչիկի ծնկաչոք պատ-
կերի, սրա բարեխոսական հիշատակագրության և այդ հիմամբ նրան որմնա-
նկարների հեղինակ համարելու մասին իր նկատառումները դեռևս 1898 թ.
առաջին անգամ բանասիրությանն է ներկայացրել ակադ. Մառը, Անիի պե-
ղումների արդյունքներին նվիրված ուսումնասիրության մեջ. «Մատթէոսի
պատկերից ներքև,— գրում է նա,— նկարված է ծնկաչոք Սարգիս Փառ-
չիկը՝ ավետարանիչից բարեխոսություն խնդրելիս. ամենայն հավանականու-
թյամբ սա տաճարը պատկերագրող նկարիչն է»²:

Սարգիս Փառչիկ արվեստավորի մասին Մառի այս վարկածը հետագա-
յում համընդհանուր հավանություն ստացավ և առանց նոր փաստերի ներ-
գրավման կրկնվեց այլ հետազոտողների կողմից, որով և նա ճանաչվեց իբրև
Փրկչի տաճարի որմնանկարների հեղինակ³: Ավելի հիմնավոր Փրկչի պատկե-
րագրությանը և նրա հեղինակ Սարգիս Փառչիկին անդրադառնում է Թ. Թորա-
մանյանը «Պատկերները հայոց հին եկեղեցիներումն մեջ» անավարտ ուսում-

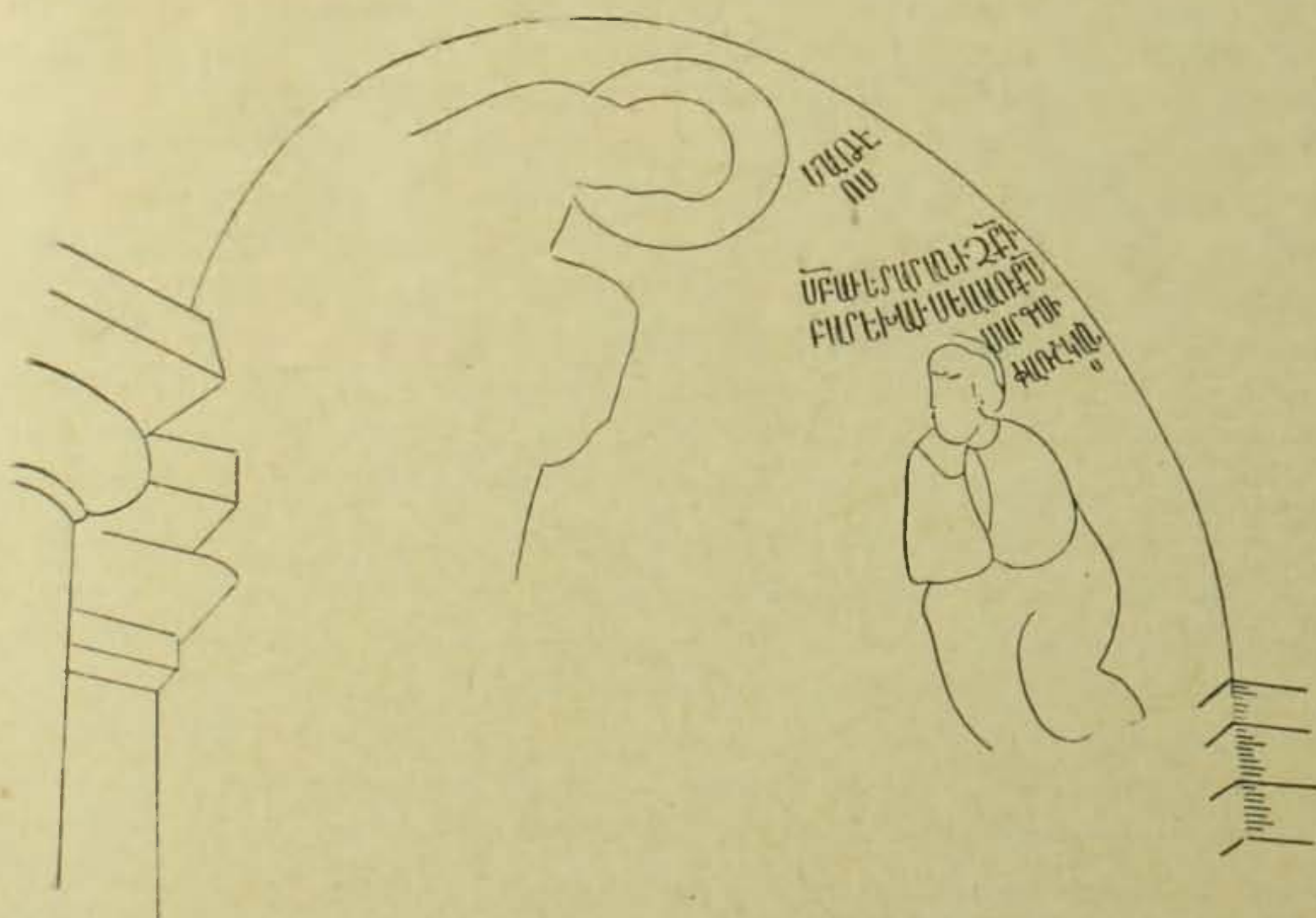
¹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957,
էջ 181, 200:

² «Братская помощь армянам», М., 1898, էջ 207:

³ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Հայաստանյայց եկեղեցու պատկերհարկությունը, ՍՊԲ, 1904,
էջ 93: Н. А. Орбелин, Избранные труды, Е., 1963, էջ 124:

Նկ. 1

Նկ. 2

նասիրության մեջ: Այստեղ հայ ճարտարվեստի անխոնջ հետազոտողը նկարագրում է Անիի մյուս եկեղեցիների և հատկապես Փրկչի որմնանկարների պահպանված բեկորները, աշխատում պարզել զրանց կատարման ժամանակաշրջանը և հեղինակներին: Թորամանյանն իրավամբ այն համոզմանն է հանգում, որ Փրկչի գմբեթարդների որմնանկարները ժամանակակից չեն հուշարձանի կառուցմանը (1036 թ.), այլ կատարվել են տաճարի հետագա նորոգումների ժամանակ, XIII դարի ընթացքում. ըստ որում, նա անհավանական է համարում որմնանկարների ժամանակը դնել առաջին նորոգության շրջանում, այն է՝ ՈԻԲ—1173 թ. (թվականը սկսք է լինի 1193, քանի որ իրականում վերանորոգման արձանագրությունը, ինչպես կտեսնենք ստորև, թվագրված է ՈԽԲ, ոչ թե ՈԻԲ), այն պատճառով, որ հուշարձանի գմբեթի ներսը մնացել է առանց նկարների, այսինքն նորոգման ժամանակ չի պատկերագրվել: Այսպիսով, ըստ Թորամանյանի՝ «հայտնի բան է, որ շատ թեթև ծախքով մը ստորին մասը (տաճարի) ծեփեր և վրան նկարեր են նորոգութենեն շատ հետո»⁴, Թորամանյանն առաջինը լինելով արտագրել է Սարգիս Փառչիկի ինքնագիր հիշատակագրությունը, որը սևաներկով, գեղեցիկ տառերով գրված է կանաչավուն ծեփի վրա, նկարչի զլխից վերև. Ս. ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶ ԲԱՐԵՆՍՍԵՄԱ ՎԱՍՆ ՍԱՐԳՍԻ ՓԱՌՇԿԵԱՆՍ՝, Մինչև Թորամանյանի այս վերծանությունը, Մառի և Օրբելու հրապարակումներից հայտնի էր ոչ թե ամբողջ բարեխոսականը, այլ միայն որմնանկարչի անունն ուղիղ ձևով, այն էլ ուս. տառադարձությամբ՝ Саргис Паршик, որից հայերեն բնագիրը ենթադրաբար վերականգնվում էր ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՌՇԻԿ կամ ՓԱՌՇԻԿ:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող սևապակու վրա:ից կարդալով հիշատակագրությունը, Թորամանյանի վերծանությունը ճշգրտում ենք հետևյալ կետերում. ա. ՎԱՍՆ-ի փոխ. պետք է լինի ԱՌ ՔՍ, բ. ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶ բառից հետո կարդացվում է ՔԻ (Քրիստոսի), գ. ՓԱՌՇԿԵԱՆՍ հարկ է ուղղել՝ ՓԱՌՇԿԱՆՍ: Այսպիսով, Սարգսի ամբողջ արձանագրությունը ըստ լուսանկարի նույնական վերծանության կլինի (նկ. 2). ՍԲ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶ ՔԻ, ԲԱՐԵՆԱԻՍՍԵՄԱ ԱՌ ՔՍ ՍԱՐԳՍԻ ՓԱՌՇԿԱՆՍ, որտեղից էլ արվեստավորի անվան ուղիղ ձևը՝ ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՌՇԻԿ (=ՓԱՌՇԻԿ):

Ամենայն հավանականությամբ նույն Սարգիս Փառչիկն է հիշատակված նաև ԽՆԿՈՆԻ Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ կանգնեցված խաչարձանի ճակատին ՈԿՆ (1216) թ. փորագրված նվիրագրում: Այս բնագիրը գիտական վերծանություն չունի և բանասիրությանը ծանոթ է անցյալ դարի վերջում կատարված ընդօրինակություններից, որոնց հավաստիությունը, լուսանկարը չունենալու պատճառով, դժվար է երաշխավորել: Մեջ ենք բերում այդ արձանագրության համապատասխան հատվածը Կրպեի և Հուսիկ Լպիսկոպոսի վերծանությունից. այգի մի ի ծմակին Շիկանին :Բ: աւր ժամ Մաւգաւրէին, :Բ: աւր Մխիւրաւայ, այգի մի ի Մաւմետի, ի Փաղանկ, տեղն աւելիսի :Գ: աւր պատաւազ. ի Մաւմետ Վաղիւրեցո հողին :Ա: վաւն, :Բ: աւր պատաւազ. ի Կողբ Խաչին այգին, որ Յոհաննէս տուեալ է յիշատակ իւր զստեւն Մամին, :Գ: աւր պա-

⁴ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ա. 1942, էջ 166:

⁵ Նույն տեղում:

տարագ Մամին, :Ա: ար Մամֆանին, :Բ: ար պատարագ ՍԱՐԳՍԻ ՓԱՐՇ-ԿԵԱՆՑ, որ երես ի թարխինակնէն :Ժ: բեռին տեղ...⁶:

Այս նվիրատվական բնագիրը փորագրված է խաչքարի թիկունքին, ՈԿԵ—1216 թ., սակայն բուն խաչքարը կանգնեցվել է ավելի վաղ՝ ՆՁ (1031) թ., ինչպես վկայված է նրա արևմտյան ճակատի հետևյալ հիշատակագրության մեջ. Գանգի է սա սեռ և նշան անապակ լկ սիրոյն, կամ եղև իմ հար (անունն անընթեռնելի) կանգնել զխաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եկեղեցականիս Յիսէի, որք կամք ի քաղման առաջի ս. խաչիս, ի ՆՁ թվա⁷: Ինչպես ականերև է մեջ բերված չույքագրական արձանագրութիւնից, նվիրատու Սարգսի ազգանունը կամ մականունը այստեղ ոչ թէ Փառչիկ, Փարչիկ է, այլ Փարչկեանց, որ առաջանում է Փարչկեանք (<Փարչիկ) հավաքական տոհմանունից: Եղած տվյալներով դժվար է որոշել, թէ Սանահնի տապանադրի Փարչիկը և Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարիչ Փառչիկը հօկոնքի խաչքարի նվիրագրում հիշատակվել է այլ ձևով, իբրև տոհմանուն՝ Փարչկեանց, դարձյալ առաջացած Փառչիկ, Փարչիկ ձևերից, թէ՛ իրականում հօկոնքում փորագրված է եղել Սարգսի Փարչկան և ընդօրինակողներն են այն դիտել ազգանուն և դարձրել Փարչկեանց, մանավանդ որ նույն շփոթութիւնը տեղի էր ունեցել նաև Փրկիչ որմնանկարի արձանագրության վերժանության դեպքում, երբ պարզ գրված ՍԱՐԳՍԻ ՓԱՌՇ-ԿԱՆՍ Թորամանյանը, հավանաբար նույն հիմունքով, կարդացել էր ՍԱՐԳՍԻ ՓԱՌՇԿԵԱՆՍ:

Վերևում մեջբերված երեք վկայութիւնները՝ Սարգսի Փառչկան (Փրկիչ եկեղեցու որմնանկար), Սարգիս: որ է Փարչիկ (Սանահնի տապանադիր) և Սարգսի Փարչկեանց (հօկոնքի խաչքար) նույն անձի անուն, մականուն կամ ազգանուն համարելով, աշխատենք պարզել նրա ապրած ու ստեղծագործած ժամանակը: Խօսքի նվիրագրի ժամանակը ստույգ հայտնի է՝ ՈԿԵ—1216, այդ թվականին կամ դրան մոտ ժամանակում Սարգիս Փարչկեանցը հօկոնքի վանքին է նվիրել Թարխինակն հանդամասում գտնվող իր հողակտորը՝ 10 (:Ժ:) բեռի տեղ տարածութիւնամբ: Հարկ է նշել, որ ինչպես Սարգիս Փարչկեանցի, այնպես էլ ընծայագրում հիշատակված մյուս նվիրատուների արժեքները վանքին են հատկացվել այնտեղ ՈԿԵ թ. վերանորոգման ընթացքում, քանի որ մեր մեջբերած զույգագրական ցուցակին նախորդում է այդ նպատակով կանգնեցված խաչքարի արձանագրության նախաբանը՝ 1031 թ. Վեստ Սարգսի կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցին նորոգելու մասին: Ահա այդ հատվածը. եղև վերստին նորոգումն վանացս ի ձեռն անապէր բարեպաշտ քաղաւորին Շահնշահի, որդո Ջաֆարիայի, ի քուականութեան հայոց : ի ՈԿԵ : ի հայրութեան Յովնանիսի, կամ եղև ամենայն եղբարցս և շինեցաւ, որ անխափան լիլի... այնուհետև հաղորդվում է վանքին տրված կալվածքների և դրանց դիմաց խոստացած հատուցումների մասին⁸:

Սարգիս Փառչիկի կյանքի և ստեղծագործութիւն ժամանակագրութիւնը պարզելուն մեծապես կարող է նպաստել Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարների և ինքնագիր հիշատակագրութիւն ժամանակի որոշումը, քանի որ նրա մասին վերջին վկայութիւնը՝ Սանահնի անթվական տապանադիրը, սոսկ նկարչի

⁶ «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս. Ա., 1896. էջ 45: «Արարատ», 1904, էջ 991:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

կյանքի ավարտն է նշում: Արդ, ե՞րբ է պատկերագրվել Աբելարիբ Պահլավունու 1036 թ. կառուցած Փրկիչ տաճարը: Անառարկելի է, որ տաճարի որմնանկարումը կատարվել է ոչ թե շինության ընթացքում, այլ ավելի ուշ, հետագա նորոգումների ժամանակ: Հարցն արծարծող գիտնականները՝ Մառը, Թորամանյանը, Օրբելին համոզիչ ցույց են տվել այդ իրողությունը և հարկ չկա կրկնելու նրանց փաստարկները: Մնում է պարզել, թե ե՞րբ են տեղի ունեցել տաճարի նորոգումները, և դրանցից որի ժամանակ են նրա գմբեթարդները որմնանկարվել: Մատենագրական աղբյուրները Փրկչի վերանորոգման մասին տեղեկություններ չեն տալիս. բարեբախտաբար տաճարի պատերին փորագրված հիշատակություններից հնարավոր է պատկերացում կազմել այնտեղ XII—XIV դդ. կատարված երեք նորոգումների ծավալի և ժամանակի մասին: Սկսենք վերջինից. ՉՂԱ.—1342 թ. Չաքարյանների շառավիղ Վահրամը ձեռնարկում է միայն գմբեթի նորոգմանը, որը նրա հրամանով ավարտում է ոմն Դրիգորի որդի Ասիլը: Ահա այդ մասին պատմող արձանագիրը. Ես՝ արապակ Վահամ, որդի Խանէի, որդուն մեծին և հզարին Չափարիաի վերստին նորոգեցի զկումբեթ Սուրբ Փրկչիս...: Ես՝ Ասիլս, որդի Դրիգորո առաքեցա պատրոնին հրամանաւ արաբակ Վահամա և էկել կատարեցի մեծ ջանիւ և աշխատութեամբ զհրամանէն ինձ⁹: Այս բնագրից աղաներն է, որ 1342 թ. վերանորոգման ընթացքում որմնանկարներ, գոնե գմբեթի ներսում, չեն արվել, քանի որ նրա առկա ծեփածածկույթի վրա այդ նկարների հետքեր չեն պահպանվել:

Տաճարի վերանորոգման կամ շինարարության մասին մյուս հիշատակությունը վերաբերում է 1271 թ. (Օրբելին այս արձանագրության թվականը դնում է ըստ նախորդ վերծանողների՝ Չն—1291 թ., մինչդեռ Անիի արձանագրությունների իր հետմահու հրատարակված ժողովածուում թվագիրը Չն—1271 է): Ըստ այդ արձանագրության ոմն Մխիթար Շերասցի սուրբ նշան է տվել Փրկչին, զանգակներ բերել և կառուցել տաճարին կից զանգակատուն. Ի քուին: Չն: Ես՝ Մխիթար Շերասցի, որդի Զոսիմի Սալուփենց . . սուրբ նշանս ետու ի Փրկչիս և բերի զանգականիս և շինեցի զանգակատունս ի հալալ արդենց իմոց¹⁰: Այստեղ, ըստ էության, գործ ունենք զանգակատան շինարարական արձանագրության հետ և Փրկչին խաչ նվիրելուց բացի, ոչինչ չի ասված բուն տաճարում կատարված նորոգումների, առավել ևս որմնանկարման մասին, թեև բնագիրը փորագրված է ոչ թե զանգակատան, այլ տաճարի արտաքին պատին:

Մնում է հուշարձանի նորոգման ամենավաղ հիշատակությունը՝ Տրդատ քահանայի երկարաշունչ արձանագրությունը, մուտքից արևմուտք, կամարներից մեկի մեջ, որտեղ հեղինակը հայտնում է զանձագին հայրենիք Սուրբ Փրկիչը նորոգելու և վանքին բազմաթիվ կալվածքներ տալու մասին. Ես՝ Ռեմ: (այլ ընդօրինակություններում՝ Ռեմ—1173 թ.) քուականին, արդ Ես՝ Տրդատ քահանա, որդի Սոսրէնէո քահանաի եւ զուգակից իմ հուշուշ շինեցաք վերստին զմեր զանձագին հայրենիքս զՍուրբ Փրկիչս շատ աշխատութեամբ և նորոգեցաք յառաջին պայծառութիւնն... շինեցաք սմա ժամատունս

⁹ «Դիվան Վայ վիմագրության», պրակ Ա, կադմեց 2. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 44:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 43:

ամառանո և ձմեռանո...., ապա թվարկվում են նվիրված արժեքները¹¹: Հավանական է, որ հենց այդ ժամանակ էլ որմնանկարվել են տաճարի բոլոր ութ կիսակլոր դմբեթարդները, այդ է ավերակում բնագրի ձևակերպումը. շատ աշխատութեամբ... նորոգեցաք յառաջին պաշտոնութիւնն:

Թ. Թորամանյանը, հաշվի առնելով Փրկիչ տաճարում Տրդատի նորոգության ժամանակից (1173 թ.) մինչև հծկոնքի Ս. Թարգիս եկեղեցու նորոգումն ու Սարգիս Փարշկեանցի նվիրատվությունը (1216 թ.) ընկած 43 տարվա զգալի միջոցը, հնարավոր չէր համարում Սարգիս Փառչիկի որմնանկարների ժամանակը դնել Տրդատ քահանայի կառարած նորոգության ընթացքում (այդ ժամանակ Սարգիսը զառամյալ ծերունի պետք է լիներ), այլ դրանք ավելի ուշ, XIII դարի վերջերին կատարված առանձին, փոքր նորոգության արդյունք էր համարում¹²: Այժմ, երբ ճշգրտված է Տրդատի ձեռնարկած վերանորոգման ժամանակը՝ 1193 թ., այդ առարկությունը զրկվում է հիմքից, քանի որ 1193 թ. հազիվ 50 տարեկան (Թորամանյանն այդքան է որոշում որմնանկարում պատկերված ծնկաչոր անձի տարիքը) Սարգիս Փառչիկը 23 տարի անց՝ 1216 թ., կարող էր դեռ զործունյա լինել, իր հողակտորը նվիրել վանքին և նույնիսկ մասնակցել հծկոնքի եկեղեցու նորոգմանը:

Այժմ դառնանք Սարգիս Փառչիկի (=Փառչիկ) վերջին հիշատակությանը՝ Սանահին գյուղում գտնվող տապանաքարին, որի վրա հստակ փորագրված է ՍԱՐԳԻՍ: ՈՐ է ՓԱՐՉԻԿ հիշատակագիրը: Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը, ելնելով տապանաքարի մշակման եղանակից, տապանաքարի տառաձևերի հնագրական կերպարից, այլև հարևան թվագրված խաչքարերի ու տապանագրերի ժամանակից, Սարգիս Փարչիկի շիրմաքարը XII—XIII դդ. դրոժ է համարում: Հավանաբար հեղինակը նկատի չի ունեցել Փրկիչ որմնանկարի Սարգիս Փառչիկին և հծկոնքի խաչարձանի Սարգիս Փարշկեանցին, այդ պատճառով էլ նկատի չի առել սրանց և Սանահինի տապանաքարի Սարգիս ՓԱՐՉԻԿԻ նույնացման հնարավորությունը, մինչդեռ հիշյալ երեք անձերի միայն ապրած ժամանակաշրջանի մոտիկությունը որոշակի հիմքեր է ընձեռում այդ նույնացման համար: Սակայն հիշյալ Սարգիսի նույն անձը լինելու լավագույն ապացույց կարող է ծառայել այդ անվան վրա դրված՝ Փառչիկ, Փարշկեանց (<Փառչիկ), Փառչիկ հարագրի ստուգաբանությունը: Արդ, ի՞նչ է նշանակում փառչիկ, փառչիկ բառը. արդյոք այստեղ գործ ունենք սովորական մականվան կամ ազգանվան հետ, թե այդ բառով մատնացույց է արվել Սարգսի ու, որտեղացի լինելը, ինչ ղբաղմունք կամ արհեստ ունենալը, ինչպես սպասելի էր նման պարագաներում: Սանահինի տապանաքարի ձևակերպումը, որ զգալապես շեղվում է սովորական հիշատակագրություններից, ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ փառչիկ բառն այս դեպքում ոչ թե Սարգսի տոհմանունը կամ ազգանունն է, այլ նրա գբաղմունքի, աբնեստի, մասնագիտության բացահայտիչը՝ Սարգիս, որ է փառչիկ, այսինքն՝ Սարգիս, որը փառչիկ է, ինչպես կարող էր լինել՝ Սարգիս, որ է ծաղկող (որը ծաղկող է), որ է կազմող, որ է գծող և այլն: Եվ իրոք, եթե փառչիկը լիներ Սարգսի ազգանունը կամ մականունը, այդ դեպքում տապանագրում կունենայինք օրինաչափ՝ Սարգիս

¹¹ Նույն տեղում, էջ 47:

¹² Թ. Թորամանյան, Նյութեր..., Ա, էջ 166:

Փարչիկ, Սարգիս Փարչկեան, Սարգիս Փարչկեցի, Սարգիս որդի Փարչկան և այլն, մինչդեռ պարզ փորագրված է՝ Սարգիս : որ է փարչիկ :

Սանահնի և Հաղբատի հուշարձանների մերձակայքում տարբեր դարերի քաղմաթիվ տապանազրեր կան, որոնք կամ մի հատիկ բառից են՝ հանդուցյալի անունից՝ Վանենի, Ռուսուգան, Վասակ, կամ թաղվածի ազգակցությունը, իշխանությունը, հոգևոր աստիճանն ու պաշտոնը նշող բառակապակցությունից՝ Կիւրիկէ թագաւոր, Գրիգոր ամիրա, Զաֆարէի եւ Խանէի փոյրն է Դաւին, Սմբատ որդի Ուֆանա, Յոհաննէս հայր, Դրիգոր վարդապետ, որդի Աքասայ և այլն : Ուշ շրջանի Հաղբատի տապանազրերից մեկում անունից հետո գրված է որ է հարաբերականը, և դարձյալ բացահայտում է նրա որտեղացի լինելը. այս է տապան Գալբանայ մահաւան, որ է յէրէվանցի¹³ : Եթե անգամ ընդունենք, որ Փառչիկ, Փարչկեանց վկայված իրադրության մեջ Սարգսի տոհմանունը կամ մականունն է, ապա այն պետք է առաջանար զբաղմունք, արհեստ, մասնագիտություն արտահայտող բառից, ինչպես ունենք մագման արհեստից՝ Մագմանենֆ, նալբանդից՝ Նալբանդեանֆ, սաւաշից՝ Սաւաշենֆ, մանկալից՝ Մանկալենֆ, ներկարարից՝ Ներկարարենֆ և այլն :

Այստեղից ահնեւ է, որ Փրկչի որմնակարի բարեխոսականում և Սանահնի տապանազրում փառչիկ, փարչիկ հարկ է վերժանել փոքրատառով և դիտել իբրև Սարգսի արհեստը, զբաղմունքը մատնանշող որոշիչ բառ, իսկ խժկոնքի նվիրագրի Փարչկեանցը (եթե այն ստույգ է վերժանվել)՝ նրա տոհմանունը, որը կարող էր առաջանալ նույն արհեստի, մասնագիտության փարչիկ սկզբնաձևից :

Իսկ ի՞նչ մասնագիտություն է արտահայտում փառչիկ, փարչիկ (=Փարչկեանք) բառը : Քանի որ Փրկչի տաճարը որմնակարողի ինքնագիր բարեխոսության տակ պահպանվել է արվեստավորի աշունք և սրան հարադրված մասնագիտությունը՝ Սարգիս փառչիկ, ուրեմն վերջինս պետք է նշանակեր նկարիչ, որմնանկարիչ, շենֆերի ներսի ծելիք պատկերազարդող և այլն, ինչպես ձեռագրերի մանրանկարների տակ ունենք նրանց հեղինակներին՝ ծաղկող, նաղաշ, նկարող, գրիչ, խաշքարերի քանդակների մեջ կամ վիմագրերի վերջում՝ կազմող, հորինող, ֆաբորժ, զծող և այլն :

Փառչիկ, փարչիկ բառի ստուգաբանությունը հաստատում է այս ենթադրությունը. պարս. *faris* արմատի դիմաց բառարանները տալիս են գորգ, կարպետ, ծածկույթ, տապաստակ, փովածֆ իմաստները¹⁴, ըստ այսմ, իկ հայ. ածանցի հավելումով *farşik* — փարչիկ կարող էր արտահայտել հիշյալ բառերի հետ առնչվող արհեստ-արվեստավոր, այսինքն պատերի ծեփածակը, նկարներով, գորգածն կամ կարպետածն հարդարող, ծածկող, որմնանկարիչ :

Հայ մատենագրության մեջ մինչև փառչիկ արհեստի այս հիշատակությունը շենքերի ներսի պատերը նկարազարդողները անվանվում էին՝ զեղագեղիչ, նկարիչ. զաւոախ (զոռախ) կամ պատկերագործ, երեքն էլ ավանդված Մովսես Կաղանկատվացու և Ստեփանոս Օրբելյանի երկերում : «Աղվանից պատմության» հեղինակն այսպես է ներկայացնում Գարդմանի տաճարում

¹³ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա Ր Յ ա ն, Սանահնի վանքը..., էջ 175, 182, ն ու յ ն ի՝ Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 182—186, 215 :

¹⁴ «Персидско-русский словарь», под. ред. Ю. Рубинчика, М., 1970, էջ 229 :

մեծ իշխան Ջիվանշիրի ձեռնարկած հարդարումները և սրանք կատարող վարպետներին. «սկսանէր զոր ինչ ազնուական նիւթեղինացն առ ի զարդ հրաշագեղութեան անճառելի լուսոյն ծախել. որ և գեղադեղիշս ի գործ արկեալ նկարեաց ի գոյթեթէն մինչև ի բարաւորս զրան, պատաղահիւթ կերպասագործեալ»¹⁵: Այստեղ մեր կարծիքով խոսքը գեղագեղիչների (որմնակարիչ) ձեռքով եկեղեցին ներսից որմնանկարելու մասին է, և պատաղանիւթ կերպասագործեալ ևս պետք է հասկանալ ոչ թե բառացի՝ պատերը կերպասներով պատառելու (все покрыт шелковыми матер:алами), ինչպես հասկացիլ են կաղանկատվացու երկի թարգմանիչները, այլ դմբեթից մինչև բարավորները պատերը զարդանկարելու, պատկերագրելու, նկարներով կերպասի նման ծածկելու՝ կերպասագործելու իմաստով¹⁶:

Ստեփանոս Օրբելյանն էլ, պատմելով Ծովի տիկնոջ կողմից Գնդեվանքի կառուցման մասին, հավանաբար հնագույն վավերագրերից քաղելով, նշում է. «ապա յարուցեալ տիկնոջն ևտ ածել վաղվաղակի արուեստաւորս ի ճարտար քարատաշաց. և սկիզբն առնէ շինուածոյն կացուցեալ ի վերայ երէցն զհայր Սարգիս, և գործակալ զնղիշա երէց և նկարիչ»¹⁷: Ինչպես հայտնի է, մեզ են հասել նկարիչ Նղիշայի՝ Դնդեվանքի եկեղեցում նկարած գունավոր որմնանկարների մնացորդները, ինչպես նաև որմնանկարչի 931 թ. ինքնագիր հիշատակությունը՝ այդ աշխատանքներն ավարտելու մասին. «նս՝ Նղիշա ի: Զ: կարգես առաջ արարի»¹⁸: Տաթևի պատկերագրման և կատարող վարպետների մասին վկայությունը Օրբելյանը մեջ է բերում Հակոբեպիսկոպոսի շինարարական գործերը նկարագրելիս. «շինէ... գմբէթայարկ խորան մի յոյժ հրաշակերտ յօրինուածովք, և զորմ և զձեղուն նորա ետ զարդարել նկարչաց զանազան երանգօք, նկարել զամենայն անօրինական և տէրունական պատկերս»: Պատկերազարդող նկարիչների մասին ավելի որոշակի Օրբելյանը շարունակում է. «Այս Յակոբ ետ ածել նկարիչս և զաւուսս, որ է պատկերագործ ի հեռաւոր աշխարհէ ֆռանգ ազգաւ. և զլուսաճեմ յարկս աստուածաբնակ տաճարիս բազում և անհուն ծախիւք ետ նկարել զբովանդակս ի վերուստ մինչև ի վայր»¹⁹:

Փոխառյալ զօտախ-պատկերագործ բառը, Աճառյանի կարծիքով, ծագում է պարս. zar-vafa և -ոսկերեթ բովրդ հարադրությունից (պարս. zar-ոսկի, արաբ. vafa և -թերթ արմատներից), որ անշուշտ կարող էր վերաբերել միայն շենքերի պատերը նկարազարդող, հատուկ մասնագետ ծաղկողներին կամ՝ որմնանկարիչներին, սրանց՝ ձեռագրերի սովորական նկարիչ-ծաղկողներից տարբերելու համար²⁰:

¹⁵ «Մովսիսի կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Ազրեանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 225:

¹⁶ См. «История Армян Монсея Каганкатвацци», пер. К. Патканяна, СПб., 1861, էջ 158. «The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci», translated by C. Dowsett, London, 1961, էջ 126: Մովսես կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմ. Վ. Առաքելյան, Երևան, 1969, էջ 153:

¹⁷ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 260:

¹⁸ «Իսիվան հայ վիմագրության», պրակ Գ, կաղմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 14:

¹⁹ Ստ. Օրբելյան, էջ 260:

²⁰ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Բ, 1973, էջ 113:

Հայ արվեստի պատմությունից հայտնի է, որ Բագրատունիների ոստան Անիում և մերձակայքում ճարտարապետական ձևերի բուռն վերելքի հետ, բարձր զարդացման է հասնում նաև հողևոր ու աշխարհիկ շենքերի ներքին մակերեսները նկարազարդելու, որմնանախշերով ու այլ գեղազարդային միջոցներով հարդարելու արվեստը, որի առանձին բեկորներ հասել են մեզ և նկարագրված են մասնագիտական գրականության մեջ: Անիում տնօրինական և տնտեսական նկարներով պատկերազրված են եղել Փրկչի, Առաքելոց, Տիգրան Հոնենցի, Բախտաղեկի եկեղեցիները, Պարոնի պալատը, քաղաքացիական այլ շենքեր, նաև ունևոր անեցիների բնակարանները: Որմնանկարներ են ունեցել Աղթամարի, Մրենի, Հոռոմոսի տաճարները: Բնական է, որ շենքերը որմնանկարելու արվեստը ևս պետք է ունենար համապատասխան վարպետ կատարողներ, ինչպես նույն Անիում և մերձակայքում ունենք քաղաքային նոր կենցաղն ու մշակույթն արտացոլող արհեստների և արվեստների բազմաթիվ անվանումներ՝ Բարգուծ, լուրաւար, փուկաւր, սաւաջ, ոսկող, գծող, գրիչ և այլն:

Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարում հիշատակված փառչիկ անվանումը վկայում է, որ որմնանկարչությունը ինքնուրույն մասնագիտություն էր դարձել բարգաձաճ Անիում այն չափով, որ հարկ է զգացվել այն առանձնացնելու թղթի կամ մագաղաթի վրա ծաղկող, ոսկող, նկարող վարպետներից, հատուկ փոխառյալ տերմինով որակելով այդ արվեստավորներին: Այդ է պատճառը, որ պատմական Հայաստանի այլ զավառներում որմնանկարիչ վարպետներին տրված՝ գեղագեղիչ, նկարիչ, գոսախ, պատկերագործ անվանումների փոխարեն Անիում ունենք նույն մասնագիտությունն արտահայտող նոր, պարսկերենից փոխառված փառչիկ, փարչիկ տերմինը, որը միաժամանակ վկայում է այդ արհեստ-արվեստի ուրույն, մյուս նկարիչ-արվեստավորներից տարբերվող առանձնահատկության մասին:

Փառչիկ, Փարչիկան, փարչիկ պարս. farš արմատից սերած ձևերի հնչյունական աննշան տարբերությունները չեն կարող լուրջ առարկություն լինել ինչպես մեր առաջարկած ստուգաբանության, այնպես էլ նրա երեք վկայությունների նույնացման համար: Պատմական հնչյունաբանությունից գիտենք, որ հին պարս. ֆ հայերենում տառադարձվում է հ-ով՝ frasax, iarsax –հրասախ, firesta-հրեշտակ, farhang –հրահանգ, իսկ ավելի ուշ շրջանի փոխառություններում՝ նաև փ-ով՝ farman –փարման, fadān –փաղան, fanid- –փենիս և այլն²¹: Այսպիսով, farš արմատի նախահունչ ֆ-ն հայերենում օրինաչափորեն կարող էր վերածվել փ-ի՝ փարչ-իկ: Մյուս կողմից, բառամիջի ր-ի ավելի թրթռուն դառնալը՝ փառչկան և շ>ջ ձայնեղացումը՝ փարչիկ, կարող էր տեղի ունենալ բարբառային արտասանության ազդեցությամբ:

Սակայն կարող են առարկել, թե ինչպես է պատահել, որ Անիում ու Խժկոնքում ապրած ու ստեղծագործած Սարգիս փառչիկ, փարչիկը իր մահկանացուն կնքել է հյուսիսային Հայաստանի հոգևոր-մշակութային կենտրոնում՝ Սանահնում, հայրենի վայրերից այդքան հեռու: Պատմությունից հայտնի է, որ Բագրատունիների քաղաքամայր Անին սերտ հարաբերություններ է ունեցել Հաղբատ-Սանահն կենտրոնների հետ ոչ միայն նրանց կառուցման ժամանակներում, որ իրականացրել են Հայոց խոսրովանույշ թագուհին և

21 Հ. ր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ա. Երևան, 1940, էջ 268, 290:

Աշոտ Ողորմած թագավորը (X դար), այլև հետագա դարերում, հատկապես Զաքարյանների տիրապետության շրջանում: Լավագույն ապացույց կարող են ծառայել Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավազը, Գրիգոր Տուտեորդին, Հովհաննես Երզնկացին, որոնց գործունեությունը կապված է եղել թե՛ Անիի և թե՛ Հաղբատ-Սանահնի հետ: Հաղբատում են թաղված Հովհաննես Սարկավազը, Հովհաննես Երզնկացին:

Ինչպես նշել ենք վերևում, 1216 թ. հծկոնքի վանքին նվերներ տալիս Սարգիս Փարջկանցը լաբդեն առաջացած տարիքի պիտք է լինել՝ ըստ Թորամանյանի հաշվումների՝ շուրջ 70 տարեկան, ուստի քիչ հավանական է, որ նա դրանից հետո ուղևորվեր Հաղբատ-Սանահն, այնտեղ որմնանկարչություն մը ղեկավարելու ձիշտ է, Հաղբատում, Ս. նշան եկեղեցու պատերի վրա պահպանվել են որմնանկարների երկու շերտեր, որոնցից վերինը պրոֆ. 'Հաֆադարյանի կաթժիքով կատարվել է XIII դարի վերջերին, ամիրսպասալար հույժուբուղայի իշխանության տարիներին, սակայն հազիվ թե հնարավոր լինի հավաստել փարջիկ Սարգսի մասնակցությունը գոնե ներքին շերտի որմնանկարների կատարմանը: Մնում է մտածել, որ Սարգիս փարջիկը Անիից կամ՝ հծկոնքից կարող էր Հաղբատ-Սանահն գնալ ուխտագնացության կամ՝ ապահովության նկատառումներով, վախճանվել ու թաղվել Սանահն գյուղում:

Այսպիսով, ակներև է, որ Անիի Փրկիչ տաճարի որմնանկարները, սրանց հեղինակի ինքնանշար պատկերն ու բարեխոսական արձանագիրը, ինչպես նաև Սանահնի տապանադիրը մեզ են ավանգել միջնադարյան Հայաստանի ականավոր որմնանկարիչ-արվեստավոր Սարգիս փարջիկի գործերը, անունը, ինքնանկարը և գերեզմանը՝ կարճառոտ տապանադրով:

КТО ТАКОЙ САРГИС ФАРШИК, УПОМЯНУТЫЙ В САНАЙНСКОЙ ЭПИТАФИИ?

С. А. АВАКЯН

(Резюме)

На надгробной плите близ Санайнского монастыря высечена лаконичная эпитафия—*Սարգիս, որ է փարջիկ*—«Саргис, который является фаршиком». Проф. К. Кафадарян, издавший текст эпитафии, ограничился ее датировкой XII—XIII вв. Изучение средневековых архитектурных, эпиграфических и других памятников (в частности, фресок) привело нас к выводу, что фаршика Саргиса санайнской эпитафии следует идентифицировать с выдающимся средневековым армянским мастером фресковой живописи, автором росписей церкви Спасителя в Ани Саргисом Фаршиком, который изобразил себя молящимся, сделав надпись: «Св. евангелист Христа, будь заступником за меня, Саргиса Фаршика». Можно предположить, что прозвище Саргиса восходит к персидскому слову «фарш»—«ковёр, палас, настил», которое в армянской среде, оформленное суффиксом *-իկ*, приобрело значение «художник по украшению стен, мастер стеной живописи».